

УДК 811.16

Таранець В. Г., Слободцова І. В., Черняєва І. А.

**ЗАРОДЖЕННЯ ПРОТИСТАВЛЕННЯ "ТВЕРДИХ/
М'ЯКИХ" ПРИГОЛОСНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ
(на фоні індоєвропейських мов)**

Статтю присвячено дослідженню походження "твердих" і "м'яких" приголосних у слов'янських мовах, витоки яких сягають індоєвропейської прамови. Розпад останньої привів у мовах до різного шляху розвитку первинних велярних і палатальних звуків, що проявилось у частковому переході останніх у свистячі передньоязикові, а згодом в окремих мовах (слов., балт.) і в фонемне протиставлення "твердих/м'яких" приголосних.

Ключові слова: праіндоєвропейська мова, велярні/палатальні приголосні, слов'янські мови, палаталізація, "тверді/м'які" фонемні.

Таранець В. Г., Слободцова І. В., Черняєва І. А. Зарождение противопоставления "твердых/мягких" согласных в славянских языках (на фоне индоевропейских языков). Статья посвящена исследованию происхождения "твердых" и "мягких" согласных в славянских языках, истоки которых восходят к индоевропейскому праязыку. Распад последнего привел в языках к различным путям развития первичных велярных и палатальных звуков, что проявилось в частичном переходе последних в свистящие переднеязычные, а затем в отдельных языках (слав., балт.) и в фонемное противопоставление "твердых/мягких" согласных.

Ключевые слова: праиндоевропейский язык, велярные/палатальные согласные, славянские языки, палатализация, "твердые/мягкие" фонемы.

Taranets V. G., Slobodtsova I. V., Cherniaieva I. A. The birth of the contrast between "hard / soft" consonants in Slavic languages (in the background of Indo-European languages). The article investigates the origin of the "hard" and "soft" consonants in Slavic languages, which origins date back to the Indo-European protolanguage. The collapse of the latter resulted in languages the different paths of development of the primary velar and palatal sounds. It was reflected in a partial transition of the latter to whistling apicals and then in some languages (Slav., Balt.) in phonemic opposition of "hard / soft" consonants.

Keywords: Indo-European protolanguage, velar / palatal consonants, Slavic languages, palatalization, "hard / soft" phonemes.

Проблема реконструкції прамов і їхніх особливостей завжди була в полі зору науковців у сфері індоєвропейського (іс.) мовознавства, результати дослідження яких впродовж майже двох століть дозволили відтворити не тільки мовні одиниці й

категорії, а й наблизити до сучасника світосприйняття і мислення давніх наших предків. Зазначена проблема і в останні десятиліття привносить нові розуміння і погляди вчених на питання зародження і еволюцію звукової системи (А. О. Білецький, О. С. Мельничук, Т. В. Гамкрелідзе, О. Семереньї, В. Шмідт). У нашій розвідці хочемо торкнутися однієї із сторін проблеми, зокрема особливостей зародження фонематичного протиставлення "твердих/м'яких" приголосних, розглянутих на матеріалі слов'янських мов на фоні іє. прамови. Окрім загальних рис та умов, при яких появляються зазначені фонемні пари, сучасна компаративістика не торкається деталей і самого процесу походження, на які ми хочемо зосередити нашу увагу. Безсумнівною є **актуальність** дослідження у своєму зародку фонемних одиниць та напрямку їхнього розвитку.

Метою нашої праці є реконструкція фонетичного процесу, при якому появляються фонемні "твердих/м'яких" приголосних у слов'янських мовах. Матеріалом спостереження послужили, перш за все, факти слов'янських, а також свідчення інших іє. мов.

Об'єктом дослідження виступають реалізації та розвиток у слов'янських мовах основних іє. гутуральних приголосних **k*, **g*; **предмет** спостереження утворює фонематична категорія "твердих/м'яких" приголосних у мовах слов'ян.

Розгляд нашої точки зору щодо зазначеної проблеми походження та розвитку іє. палаталізованих фонем проводиться одноразово з висвітленням стану дослідження цієї категорії звуків у сучасній компаративістиці.

Питання наявності фонемної пари звуків **k/*k'*, **g/*g'* в іє. прамові є сумнівним, і ряд вчених його не приймає (А. Мейє, В. Георгієв). Все ж необхідно зазначити, що розподіл прамови на дві групи *centum/satəm* свідчить, що задньоязикові приголосні в окремих мовах мали сатемне пом'якшення, в результаті якого ці звуки у відповідній позиції слова змістилися у своїй артикуляції до локусу середньоязикових і стали палаталізованими, змінившись потім в свистячі передньоязикові (пор. лат. *centum* і др. *съто*) [2; 3].

В іє. прамові до її розпаду в фонетичній системі серед основних голосних, довгих і коротких, артикуляторно розрізнялися голосні переднього /i, e/ і заднього /u, o/ ряду. Наявність такого фонетичного контрасту логічно привела до появи відповідного типу приголосних у вигляді передньоязикових (палатальних) і задньоязикових (велярних) [12, 2]. Р. Айцетмюллер, наприклад, допускає, що в іє. прамові чи в якомусь її відгалуженні існували також фонемі палатальні, що протиставлялись велярним [12, 2, виноска внизу]. Можна вважати сильним аргументом на користь цієї гіпотези утворення групи мов типу *satəm*, до яких належать вірменська, індоіранські, слов'янські, балтійські, албанська та фракійська, що протиставлялись іншим іє. мовам групи *centum*. Сатемні мови в своєму індивідуальному розвитку зберегли, а в деяких випадках і розширили, існуюче протиставлення твердих і м'яких приголосних. Наприклад, щодо походження етноніма *слов'яни* раніше зазначалося утворення його в результаті сатемної палаталізації із іє. **k^wel*– [9, 196 і далі]. Очевидно, що з моменту становлення мови праслов'ян у її системі уже були наявні палатальні і непалатальні приголосні, які, як і в іє. прамові, витворилися на фонетичній основі. Зупинімся на цій стороні питання детальніше.

Як зазначає відомий славіст О. Брок, поняття палаталізації ґрунтується "на основі єдиного фізіологічного принципу", хоча за своїми результатами часто виявляється різномірним [1, 148]. Вихідною точкою у цьому фонетичному процесі для голосних /e, i/ ("м'яких", "палатальних") є зосередження язика в передній частині ротової порожнини в напрямку твердого піднебіння в протилежність до голосних заднього ряду /o, u/ ("твердих", "непалатальних"), маса язика яких знаходиться в задній частині ротового резонатора. Зазначений фізіологічний контраст дозволяє розрізняти відповідно "м'які" та "тверді" приголосні, звідки перші, що стоять перед голосними переднього ряду, стають палатальними ("м'якими"), їм артикуляційно протиставляються приголосні в позиції перед голосними заднього ряду. Щодо суб'єктивного відчуття, то "власне звук" (за Брокком) у "м'яких" приголосних має вищий показник порівняно до "твердих" і

робить їх більше "м'якими" [1, 149]. Тобто, палаталізовані приголосні є артикуляційно напруженішими, ніж непалаталізовані, або мають більшу "енергетичність" порівняно до "твердих" [8, 34]. Наприклад, пор. /k/ як "тверде" в *ka* та як "м'яке" в *ki* і аналогічно зміну голосного /a/ в позиції між "м'якими" приголосними в напрямку *ā-ǣ-e* [1, 149]. Розглянуті варіанти звуків як тверді та м'які визначаються первинно лише **позиційними** умовами їхньої реалізації. Завдячуючи такій загальнофонетичній рисі щодо палаталізації звуків розглянуті відтінки приголосних властиві **всім** іє. мовам, в яких приголосні реалізуються перед голосними переднього ряду /e, i/. На цьому, **першому** етапі, розрізнення твердих і м'яких приголосних не має в собі якогось семантичного чи граматичного навантаження, і тому такі відтінки в мовленні цих звуків, як правило, не помічаються мовцями.

Дослідження фонетистів свідчать, що найбільший ступінь палаталізації отримує приголосний у тому випадку, коли після нього знаходиться середньоязиковий /j/, артикуляція якого прямо пов'язана з процесом "пом'якшення" попереднього консонанта. Саме наявність такої фонетичної позиції в слові і могла бути причиною первісного зародження групи "м'яких" приголосних в іє. прамові. Проте в мові-основі такої середньоязиковий був відсутнім, подібний звук /j/ входив до сонантів, поряд з /w/, і належав до напівголосних. Появу середньоязикового /j/ в іє. мовах можна передбачити в результаті артикуляторного послаблення іє. лабіовелярних **k^w*, **g^w* і їх розвитку в напрямку зміни до вигляду **kⁱ*, **gⁱ* з наступним утворенням сполук **kj*, **gj*, а також утворення комбінацій **kw*, *gw*. В останніх могла бути зміна в напрямку *w > j > l*, що привело до зародження відповідного чергування *w/j/l*, яке чітко проявилися в слов'янських мовах [10]. У цілому, в мовах *satəm*, як пише О. Семереньї, лабіовелярні приголосні втратили лабіальний елемент і співпали в результаті зі звичайними велярними [7, 74]. Припускаємо, що в результаті зазначених вище фонетичних змін у системі іє. приголосних появилися палаталізовані іє. **k'*, **g'*. Останні згодом привели в окремих мовах до утворення свистячих /s, š/, а також

передньоязикових африкат на місці гутуральних приголосних, що в цілому і створило групу мов *satəm*. Зародження середньоязикового /j/ утворило в іє. мовах також сполуки з іншими приголосними вигляду *pj, tj, mj, rj і т. д. Подібні зміни мали місце і в групі мов *centum*, проте в них цей процес засвідчено лише епізодично в окремих випадках.

Отже, у групі мов *satəm* відбувся розвиток іє. палаталізованих приголосних *k'/*g' у напрямку зародження на їх місці передньоязикових щілинних (африкат та свистячих). Протилежну тенденцію утворюють мови *centum*, в яких вихідні лабіовелярні *k^w/*g^w мають інший напрямок розвитку порівняно до сатемних мов [7]. Але і в останніх на першову етапі розвитку іє. гутуральних мало місце фонетичне протиставлення велярних/палатальних приголосних. Проілюструємо це на матеріалі окремих мов.

Германські мови, які належать до групи *centum*, засвідчують після розпаду іє. прамови появу передньоязикових на місці гутуральних, проте в жодному випадку не утворюють вони фонематичного протиставлення "твердих/м'яких". Так, у шведській мові появився у ході розвитку сполуки /kj-/ передній палаталізований /š'/, наприклад: шв. *kjol* 'спідниця' у вимові /š'u:l/. У давньоанглійській мові палаталізовані /k'/, /k^h'/, /g'/ змінилися в передньоязикові шиплячі /tʃ/ (*cild* 'дитина'), /dʒ/ (*brycz* 'міст') [6, 54]. Починаючи з XVII ст. в німецькій мові появляється протиставлення звуків /x/ і /ç/, які реалізуються відповідно після /a, o, u/ та /i, e/ (нім. /maxə/ 'роблю' – /miç/ 'мене'/). Наявність поодиноких випадків вживання палатального /ç/ у позиції після голосного заднього ряду все ж не привело науковців до однозначного трактування у сучасній німецькій мові фонемної пари /x – ç/.

Подібні труднощі при фонемізації новоутворених палатальних і відповідних велярних існують і в сучасній ісландській мові (пор.: [c] і [c^h] – фонемі чи аллофони велярних /k/ та /k^h ?).

У латинській мові із [k] утворився [tʃ] і з [g] – [dʒ], що послугувало протягом II-V ст. до н. е. загальною тенденцією для всіх романських мов.

У цілому необхідно зазначити, що в сучасних мовах групи *centum* відсутні фонемі "твердих/м'яких" приголосних,

незважаючи на близькість до цього стану новоутворених палатальних щілинних, виитоки яких, як показано вище, сягають первинних іє. *k'/*g'. Продовженням цієї тенденції розвитку гутуральних є мови групи *satəm*, проте і в цих мовах фонетичний процес палаталізації є досить неоднорідним. Зупинімося на цій стороні питання детально.

У сатемних гілках мов група м'яких приголосних розширилася і охопила велику кількість первісно маркованих твердих приголосних різного місця утворення. У такому стані зародилася праслов'янська мова, ввібравши в себе ряд фонетичних рис із праіндоєвропейської. Проте з часом з перебігом розвитку мов в окремих із них фонетична ознака "палатальності" звуку закріплюється за останнім, і приголосний з цим показником міг вживатися і в іншій позиції слова, наприклад, перед голосними заднього ряду /o, u/. У таких випадках реалізація приголосного стає **автономною** щодо колишньої закріпленої за ним позиції в слові [5]. Такий приголосний набуває нового статусу – фонематичності, в результаті чого в системі даної мови починають розрізнятися групи фонем "твердих" і "м'яких". Наявність фонематичної ознаки палатальності серед приголосних характеризує **другий** етап у розвитку системи консонантів.

У діалектах праслов'янської чітко розрізнялися тверді та м'які приголосні, хоча і по-різному проявляли свої особливості в мовленні. У випадку, коли приголосні мають властивості лише чисто фонетичні (позиційні), між консонантом і наступним голосним немає якихось перехідних звуків, і це можна позначити таким чином: *мі*утворення на місці іє. *k^w/*g^w передньоязикових *s/*z, *š/*ž привело до розрізнення груп *centum* та *satəm*, в правому яких відсутнє фонемне протиставлення "твердих/м'яких" приголосних; зазначений статус приголосних зберігся в подальшому розвитку мов *centum*, незважаючи на утворення у цих мовах окремих палатальних щілинних звуків; у розвитку групи мов *satəm* продовжувалася тенденція утворення передньоязикових щілинних на місці зімкнених задньоязикових, проте серед них лише в одному відгалуженні (слов'ян., балт. мови) утворилися фонемні протиставлення "твердих/м'яких" приголосних.

У подальшій перспективі потребує уточнення отриманих висновків щодо еволюції іє. палатальних, а також вивчення причин, що послугували різним напрямкам розвитку цих приголосних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брок О. Звукообразование славянской речи / Брок Олаф. – Изд-е 2-е. М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2010. – 272 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1966. – 596 с.
3. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. В. Проблема языков centum и satem и отражение "гуттуральных" в исторических индоевропейских диалектах / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. В. Иванов // Вопросы языкознания. – № 6. – 1980. – С. 13-22.
4. Жовтобрюх М. А. Фонетика // М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. Історична граматика української мови. – К. : Вища школа, 1980. – С. 27-104.
5. Зиндер Л. Р. Материальная сторона языка и фонема / Л. Р. Зиндер // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М. : Наука, 1970. – С. 372-381.
6. Иванова И. П., Чахоян Л. П. История английского языка. Учебник. / И. П. Иванова, Л. П. Чахоян / – М. : Высш. школа, 1976. – 319 с.
7. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. Б.А.Абрамова. / О. Семереньи. – М., 1980. – 408 с.
8. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи / В.Г.Таранец. – Киев-Одесса : Вища школа, 1981. – 150 с.
9. Таранец В. Г. Арії. Слов'яни. Руси : Походження назв Україна і Русь. Монографія / В. Г. Таранець. – Вид. 2-е. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 296 с.
10. Таранець В. Г. Природа чергування -w/-l у слов'янських мовах (історико-фонетичний аспект) // Слов'янський збірник : Збірник наукових праць. Вип. XIV-XV. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 347-352.
11. Эдельман Д. И. Эволюция фонологического типа // Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I. – М. : изд-во "Наука", 1975. – С.19-88.
12. Aitzetmüller R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die Slavische Sprachwissenschaft / Rudolf Aitzetmüller. – U. W. Weiher – Freiburg i. Br., 1978. – 253 S.
13. Heinz Ch. Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Skriptum zum Grundkurs / Christof Heinz /. – Wien, 2007. – 150 S.
14. Panzer B. Der genetische Aufbau des Russischen. Statt einer historischen Grammatik / Baldur Panzer / – Heidelberg : C.Winter, 1978. – 184 S.